Autor: Anna Zellis

Preveo i obradio Petar Tonković

SVOJE NADE ISKLESALI U KAMENU

»15. svibnja 1903. godine doputovala sam gradskom poštanskom kočijom iz Great Fallsa. Putovanje je bilo grozno. Vozili smo se 24 sata po razderanom putu prelazeći tu udaljenost. Konji koji su vukli kočiju, mijenjali su se svakih 20 milja (32 km). Stalno smo skakutali izvan glavnoga puta, ukoliko se to i moglo nazvati putom. To je bio razrovan i vodom razderan teren. Dakle, put u divljini. Moja se glava još i sad ljulja samo kad pomislim na to strašno putovanje.«

To je izjavila Daisy Tus Monkelin u jednom intervjuu s piscem ovoga teksta. Ona je opisala svoj prvi pogled na Lewistown, grad u središtu Montane. Grad koji je izniknuo iz rudarskih naselja i zastrašujućeg dijela otvorenih farmi i rančeva za stoku. Izgradnjom nove željezničke pruge nastale su drastične promjene u tom dijelu Montane.

Petogodišnja Daisy putovala je sa svojom polusestrom i majkom svojemu ocu Petru Tusu, koji je nešto ranije doputovao u Lewistown, iz svoje domovine Hrvatske gdje je kao majstor svojega zanata radio kamenom na mnogim zdanjima kao zidar. Domaći se kamen vadio i obrađivao u blizini gradilišta.

Tusova je obitelj dugo putovala iz Bribira (Hrvatska). Putovali su brodom, željeznicom i konačno do svojeg cilja poštanskom kočijom. U ovom članku Anna Zellic iz Lewistowna, koja je također iz hrvatske obitelji, opisuje svoje sjećanje na dane koji su ponekad bili i bolni s obzirom na novi tuđi jezik, kao i na nove običaje, što ih je našla u Lewistownu. Ne samo kako su ti uljudni i marljivi ljudi došli u jedno tako jadno mjesto u Montani, nego je dalo i sliku solidnog naroda, koji je zakoračio u etiku teškog rada, religioznog i porodičnog kontinuiteta.

Posao Petra Tusa i njegovih zemljaka u Lewistownu počinje u proljeće 1898. godine. Radovi su kontinuirano tekli kao po šablonu pod nazivom »BRIBIRCI«, koji su nalazili poslove svojim umijećem zidanja kamenom. Znanje su stekli od svojih djedova i očeva u njihovom rodnom mjestu u domovini podno kamenih hridina Dinarskih Alpa u Hrvatskoj, jer Bribir je podignut nedaleko od Rijeke (Fiume), najveće jugoslavenske luke na Jadranu. Tu je bilo mogućnosti da uče, a tim su se poslom bavili i u ostalim dijelovima svijeta. Tako je i s Petrom Tusom. On je radio u srednjoj i istočnoj Evropi, pa i u dalekim zemljama i gradovima: Buenos Aires (Južna Amerika), Montrela i Charlston (Južna Carolina). Cijelo je vrijeme bio u stalnoj vezi s prijateljima, čija su imena već odavno zaboravljena. Prijatelji su ga u svojim pismima stalno nagovarali da dođe u Great Falls, grad spektakularnih ljepota, rijeke Missouri, grad koji je počeo rasti i napredovati za vrijeme Parlsa Gipsona godine 1883—1897. Tada se i mali broj Hrvata udomio u

Great Fallsu, zadovoljan Montanom, klimom i mogućnostima dobrog zaposlenja u svojem zanatu. Razmatrajući sva ta pisma, Petar Tus se odlučio da otputuje u Great Falls. Doputovao je godine 1897. u listopadu kod prijatelja koji mu je pisao. Nakon kraćeg vremena Tus je nagovorio još dvojicu zidara iz starog kraja da dođu. To su bili Petar Dražić i Ivan Plovanić (stariji). Zajedno su radili u Južnoj Americi. Nakon kraćeg vremena u Great Fallsu Tus je doznao da tu ima i boljih uvjeta za dobrog majstora zidara s kamenom. Jedno od njih je bio gradić Lewistown, oko 100 milja istočno od Great Fallsa. Grad je rastao i mnogo obećavao svojim napretkom. Putni su troškovi u ono vrijeme bili dosta skupi. Trebalo je i živjeti tako da njegova dva zemljaka nisu bila u mogućnosti da putuju s njim.

Tako se Tus odlučio da putuje sam i da izvidi mogućnost zaposlenja.

Novi se došljak odmah zaposlio na školi Hathorne koja se tek počela zidati kamenom. Javio je to svojim zemljacima, pa su i oni ipak došli.

I tako radeći, pratili su i težili da se što više i bolje upoznaju sa svojom novom okolinom.

Nakon četiri godine njihova boravka i rada, planeri grada Lewistowna dali su u javnost dosta veliki posao, koji je na natječaju pripao njima. Bila je to jedna konstrukcija u vezi s vodovodom i kanalizacijom. Planiran je veliki rezervoar u Lewistownu koji treba biti obložen čeličnim oplatama.

Kompanija za veletrgovine i magazine obećala im je posao za iduće proljeće. No 14. lipnja 1904. A. M. Ward je predložio, da bi trošak ovog posla bio znatno niži, ako bi se umjesto čeličnih oplata gradilo s kamenom. Gradski su se planeri složili s tim prijedlogom ali i s tim da bi posao trebao biti gotov do 28. lipnja. Za taj posao je bilo šest različitih natjecatelja. Edvard Kviringeli je dobio posao. No on nije došao potpisati ugovor, a trebalo je položiti i kauciju u visini 2.000 dolara pa mu je posao oduzet. Druga ponuda je bila Tusova. Dobio je posao, samo što je kaucija sada bila znatno veća. Iznosila je 4.695 dolara. Tus, još novajlija u ovom mjestu, nije imao toliko novaca za kauciju, no po svojoj visokoj stručnosti impresionirao je lokalne vlasti. Problem je bio riješen, kad su se za to zauzela dva lokalna trgovca i platili tu kauciju. To su bili Charles Lehman i Filip Laux. William Blackford im je pripremio sve potrebne dokumente. Osigurani dokumentima, Tus, uz pomoć Dražića i Plovanića, postao je poduzetnik s prvim većim poslom u izgradnji novoga rezervoara, sagrađena kamenom. Novine »Fergus Conty Argus« u svom su izdanju pisale na naslovnoj stranici 15. srpnja 1903. godine kako je Lewistown promijenio lice ovogodišnjim dostignućem, izgradnjom devet objekata, trgovačkih prostorija, magazina i stambenih objekata. Sve je to bio ponos grada.

Željeznica u Montani je dovršena kasno 1903. godine. Samo nešto više od dvije godine 9. siječnja 1905. štampa »Fergus Conty Democrat« zamolila je »Veliki Sjever« da produži prugu do grada, s blagim zavojem kod građevine Empire. James J. Hill je rekao da će to biti jedan od najljepših gradova na Zapadu, sav građen od kamena. Grad pun poslovnih ljudi i žurnih trgovaca u najboljoj zemlji pod suncem. Grad koji je građen za vječnost.

Čuvši o uspjehu Tusa i njegovih kolega, počeli su dolaziti i ostali hrvatski zidari u velikom broju u Lewistown. Do godine 1900. doputovali su zajedno sa svojim obiteljima iz Great Fallsa Matt Stanich i Mat Z. Tus. Vinko Kalafatić, kamenorezac, koji je do tada radio u srednjoj Evropi i Južnoj Americi, doputovao je 1904. godine. Također i nećak Ivana Plovanića starijeg.

On je radio u Egiptu i Južnoj Africi, a 1907. dobiva pismo u Bribir da ga traže da dođe, ako hoće, raditi u Lewistownu. Iste godine Petar Kovačić i Jura Pipinić, obojica iz Bribira, ostavili su posao u topionici bakra u Anacondi, gdje su radili kao obični radnici, da nastave sa svojim majstorskim poslom i da se i oni udomaće u Srednjoj Montani. Do godine 1915. hrvatsko stanovništvo se je povećalo za stotinu članova. Sve strana imena: Tus, Pipinić, Dražić, Plovanić, Stanić, Parac, Spoja, Kalafatić i Miroš. Svi su oni pokazali svoje znanje u poslu. Nakon kraćeg vremena i oni su bili na glasačkoj listi grada Lewistowna.

Pošto su Hrvati bili dio Austro-Ugarske Monarhije, svi su ti doseljenici pripadali imigraciji. Bilo kako bilo, to su bili stručnjaci iz Hrvatske, koji su unijeli u grad Lewistown svoju stručnu sposobnost i koji su gradili građevinu za građevinom sve od domaćeg kamena. Uprava grada Lewistowna, poslovni ljudi i drugi građani odali su priznanje njihovu radu.

No Hrvati nisu mogli izbjeći ogorčenja i neugodnosti mnogih evropskih radnika u vrijeme radničkih nemira. Njihovo nezadovoljstvo je doseglo vrhunac u ranim mjesecima 1902. godine.

Svi su ti radnici principijelno bili članovi radničkih sindikata »Workers Union«. No Bribirci su se protivili sindikatu. Izbio je štrajk. Kako Hrvati nisu dobro vladali engleskim jezikom bili su opomenuti od sindikalnih funkcionara, koji su bili ogorčeni na njih, jer su veći dio projekata imali u svojim rukama.

Domaći radnici u gradu Lewistownu tražili su samo poštenu igru u svojoj vlastitoj zemlji. Oni su objasnili i rekli: Mi članovi lewistownskih sindikata, trošimo sav svoj novac u Lewistownu kod ovdašnjih trgovaca, itd. Kada izađu novi poslovi, pretežno ih dobivaju došljaci iz Evrope. Ako trgovci imaju bolju korist od austrijskih kolonista, nego od članova sindikata, neka se onda i drže Austrijanaca.

Godinu dana kasnije »Austrijanci« su bili obuhvaćeni generalnim štrajkom. 18. travnja 1903. godine planeri područja Ferguson izglasali su da se izda projekat za natječaj gradnje narodne visoke škole. Posao je dobio T. J. Tubb u visini 28.070,00 dolara. To je bilo nešto malo prije nego je neugodnost počela. »Argus« je dao članak u novinama 2. rujna: Prvi put u povijesti Lewistowna dočekali smo jednu neugodnu novost. Izbio je generalni štrajk. Lokalni rukovodioci sindikata su negodovali već dulje vrijeme, jer su bili uvjereni da Tubb uzima i zapošljava ljude koji nisu članovi sindikata i time ruši sindikalni status. 28. kolovoza odlučili su se za štrajk na školi, da prisile poduzetnika kako bi promijenio svoj stav prema sindikatu. Šefovi sindikata su izjavili da su poduzeli te mjere radi toga, jer je Tubb uposlio stolare, koji nisu bili članovi sindikata. Zbog toga je i najavljen generalni štrajk. Hrvati su ipak pristali da se učlane u sindikat, ali iako su se opirali štrajku, uvidjeli su da bi se moglo dogoditi kakvo zlo, tučnjava itd., ako ignoriraju zahtjeve sindikata. Petar Tus je napisao i žalbu povodom toga u kojoj se žalio da su mu prijetili i rekao je reporaeru »Argusa« kako je grupa ljudi došla do njega i njegovih ljudi i rekla da moraju odložiti alat i napustiti posao, inače se može dogoditi svašta.

Kako nijedan od Hrvata nije znao engleski jezik morao je biti pozvan prevodilac J. J. Sladić iz Anakonde, koji je i nagovorio ljude da napuste posao. Složili su se s njim i napustili posao. No, novine »Fergus Democrat«

pisale su da su posao napustili protiv svoje volje. Oba lista i većina poslovnih građana uistinu su bili na strani Tubba i njegovih ljudi. »Argus« je izjavio: Bolje da se obustavi posao na školi, pa ako je potrebno i na više građevina, nego se inatiti sa sindikalistima. Gradonačelnik L. W. Eldridge, uvidjevši da posao na školi neće ići bez Hrvata, opunomoćio je Phila Lauxa, koji je bio dobar prijatelj Petra Tusa, da zastupa one radnike koji su se izjasnili da bi se vratili na posao. Poslovni ljudi su potpomogli načelnika, brzo su organizirali tzv. udruženje doseljenika Lewistowna, sa šefovima udruženja Edwardom Brassyem i R. Tobelom, koji su se sami ponudili da će čuvati radnike od štrajkaša, napadanja i nasilja. Što se kasnije zbilo nije bilo niti malo u prilog Hrvatima, budući da su vrlo dobro znali poziciju u kojoj se nalaze. Naime, Tubb je u vrijeme štrajka otišao na istok i vratio se s više radnika, zidara. Tako ako su Hrvati očekivali posao, sami treba da snašaju posljedice i pokleknu kod poslovnih ljudi. Ipak početkom listopada zidari i drugi radnici vratili su se na posao usprkos sindikalnim zabranama. Sindikat je tražio kompromis kod konzervativaca i tako nije popuštao. »Argus« i »Demokrat« u svojim izdanjima su šefove sindikata nazvali socijalistima i anarhistima. Sindikat nije popuštao, ali su ipak djelomično pobijedila poslovna udruženja. I na kraju, ipak su Hrvati pobijedili, ali svojim znanjem a ne politikom. To je zidare imigrante napravilo važnima u gradu. Štrajk je završio, zidari su se vratili svojim poslovima.

Godine 1905. tradicionalni dar Andrije Carneglea omogućio je da se sagradi narodna čitaonica u gradu. Njihovo znanje se opet potvrdilo. T. J. Tubb, poduzetnik koji je bio u centru sindikalnih napada, omogućio im je posao. Lokalni bilježnik Frank E. Smith, koji je darovao mnogo knjiga, pisao je o tom Oskaru O. Mulleru ,vrlo dobro poznatom advokatu i povjesničaru. Smith je izjavio da ako je natječaj trebao biti objavljen, ipak posao treba dobiti Tubb, koji je izrazio želju da on radi čitaonicu.

Tubb je dobio posao. Išao je iz detalja u detalj, i, budući da je bio najniži u natjecanju, na tom je projektu izgubio. Kad je Smith tražio od uprave grada da mu se poveća i da veći iznos, jer je to i zaslužio, Tubb je odgovorio: Ja sam gradio ovo zdanje, misleći sve najbolje, zato ne želim niti jednoga centa više od cijene koja je bila pogođena.

Organizacija »Slobodni zidari« odlučila je da se lewistownsko društvo »Slobodni zidari« obogati novom palačom, koja je trebala biti sagrađena od domaćeg kamena. To je bilo 1908. godine. Posao je pripao Petru Tusu, a uz iznos od 30.000 dolara. Tus je i to završio. »Argus« je u svojem izdanju od 20. lipnja 1909. pisao da je to jedna od najljepših građevina u ovom dijelu Sjedinjenih Država. Građevina je uistinu bila veličanstveno građena od sivog kamena, s dorskim i korintskim stupovima i lukovima, specijalnim alatom, špicama, sjekačima i čekićima, izrezbarenim figurama na grubom kamenu.

Prije nego što je počeo s palačom slobodnih zidara Petar Tus je u svojoj mašti zamislio izgled konstrukcije Bolnice sv. Josipa, zgrade koja bi trebala biti projektirana poput projekata nekih evropskih katedrala. Ova zamisao bolnice produžila se za skoro tri desetljeća.

Časna majka Philomene iz reda Kćeri Isusove, doputovala je u Lewistown 1903. godine. Provela je tri godine radeći u školi (u obuci djece) i počela svojim doprinosom a i potičući i ostale građane na samodoprinos u bilo kojem obliku; novac, rad, itd., za gradnju bolnice. Tusu je dodijeljen posao.

Gradnju je počeo u listopadu 1908. godine, završivši dio svojega posla dvije godine kasnije.

Ivan Plovanić ju je konačno završio. To prekrasno zdanje građeno je kamenim zidom oko bolnice. To je trajalo od 1913—1936. godine. Jednake važnosti, kao i drugi rad, bila su i njihova odricanja. Daisy Monkelin i pokojni Andy Kalafatić, svratili su do mene (Anne Zellic) i rekli mi da su njihov otac i drugi dali dobrovoljnog rada po jedan dan u tjednu za ovaj projekat. To je u ono vrijeme bilo vrlo mnogo za obiteljski budžet. Ivan Plovanić se dobro sjeća, da bi časna majka uvijek pripremila sendviče, bezalkoholna pića, a ponekad i rakije u popodnevnim satima. Iako su to svi poštivali ipak Plovanić nije bio oduševlje s tim da njegovi radnici piju rakiju za vrijeme posla. Bolnica sv. Josipa uistinu je bilo krasno djelo. Fasada je bila izvedena u obliku četvrt kružnice kao slavoluk s postoljem kipa sv. Josipa. To je bio najteži dio posla. S vrlo malo povjerenja da Hrvati mogu taj posao napraviti, arhitekt je bio u kontaktu sa specijalnim klesarima u Saint Louisu. Za to vrijeme Plovanić je sve dimenzije dobro proračunao. Nacrtao je luk i komad po komad slagao dok posao nije bio završen. To je bilo prije povratka arhitekta. Iznenađeni arhitekt se vratio u Lewistown i bio je jako impresioniran ovakvim poslom.

Za gradnju mnogih gradskih građevina s kamenom kao i privatnih stanova što su ih gradili hrvatski zidari, te za popravke starijih zgrada, Hrvatima je odano priznanje za njihov dobar i solidan posao.

Najprije su kamenje vadili u brdima, gdje bi počeli cijepati površinski zeleni kamen ili vaditi dobro i čvrsto kamenje iz zemlje. Razbijali su ga barutom, a površinski specijalnim kunjima oblagani štikama. Razbijali su na razne mjere u komadima koji su im odgovarali. Posao je bio jako težak i odgovoran. Iz kamenoloma do gradilišta vukli su kamen na podesnim kolima koja su zvali »barka za kamenje«. Hrvati su to gurali ulicama Lewistowna. To guranje i buka bili su već svakomu poznati u Lewistownu, nizom godina. Kad bi teret dogurali do mjesta gradnje iskrcavanje je moralo biti jako pažljivo. Kamenje su slagali po odgovarajućoj mjeri. Tu su ga obrađivali specijalnim alatom: špicama, sjekačima, itd. Dio alata bile su letve, ravne i oko tri metra dugačke, a služile su za provjeru da li je zid ravan. Zid se zidao kamenom i malterom. Umijeće je bilo u podizanju zida, da zid bude ravan s točno ugrađenim kutovima. Za to je trebalo dobro oko, koje je ponekad više značilo nego letva. Pričalo se da su neki zidari bili toliko izvježbani da bi letve samo ponekad upotrebljavali za provjeru ravnine zida. U to vrijeme malter je imao veliku ulogu da zid bude dobro i čvrsto povezan. Satima se miješao pijesak s vodom i krečom u napravama od dasaka napravljenim tako da voda ne propušta. Miješalo se je drvenim kagrima dok se ne napravi tanka i mekana mješavina. Poslije obrade kamena i izmiješanog maltera u specijalnim kolicima su dovažali po nekoliko komada obrađenog kamena do zgrade.

Kasnije se to vuklo konjima, što je bilo mnogo lakše. U blizini već postojeće vapnare Petar Tus je napravio još dvije jer je u njegovu poslu bilo potrebno mnogo maltera. Izgrađene na brežuljku, vapnare su bile iznutra obložene kamenom s otvorom za potpaljivanje vatre, koja je obuhvaćala oko četiri metra u krugu, naložena suhim drvom i onda dobro hermetički zatvorena. Radilo se i pazilo u tri smjene, dane i noći. To bi trajalo od trideset

do šezdeset dana, da se kamen dobro ispeče. Vapno se obično peklo u zimskim mjesecima, tako da u proljeće bude gotovo za posao na projektima. Pomoću stvaranja većeg i rastućeg grada sa svojim vrijednim rukama, ljudi s Jadrana su tek sad uvidjeli da trebaju ostati tu i dopremiti svoje obitelji a i još majstora iz starog kraja. Nijedan nije bio tu sigurniji od Petra Tusa i Ivana Plovanića (starijeg), jer oni su bili duboko uvučeni u projektu rezervoara 1902. godine.

Tusu je bilo nemoguće da ide po svoju obitelj u Bribir. No Plovanić je otišao i doveo obje obitelji, i svoju i Tusovu. Vratio se natrag 1903. godine. U Tusovoj je obitelji bila i petogodišnja Daisy, koja je mnogo godina kasnije pričala o tom putovanju. U tom društvu je bio Plovanićev sin Josip i Joe D. Plovanić, ali on nije bio njihov rođak. U međuvremenu Tus je u blizini rezervoara sagradio u kamenu veliku dvokatnu kuću. Tu je kuću iznajmljivao radnicima, samcima bez obitelji, a i novodošljacima.

Stanovi su se sastojali od spavaće sobe s krevetom, stolom i malim štednjakom.

Nakon što su doputovale Plovanićeve i Tusove obitelji 1903. godine, ravnomjerno su počele dolaziti i ostale hrvatske obitelji. Kontrola doseljenika (Census Biro) zabilježila je samo 18 Austrijanaca u Fergusonovom naselju 1905. godine, dok ih je bilo 1910. godine 373. Otprilike stotinu od toga broja bili su zidari, koji su radili kamenom. Dokazano je da je bilo više od 200 žena i djece u Lewistownu hrvatskog porijekla početkom stoljeća.

Poslije dolaska u Ameriku mnoge žene i djeca nisu bili baš oduševljeni s Lewistownom i Srednjom Montanom. Zapravo taj je dio za njih bio zastrašujući, osobito za djecu. Trauma, strana i otvorena zemlja, još je uvijek u sjećanju, onda djece, a sada već starih ljudi, koji su u sedamdesetim, a neki i u osamdesetim godinama. Jedna je stara žena, slaveći svoj 75. rođendan, rekla: »Došla sam ovamo 1910. godine. Tada sam imala 9 godina. Tko bi mogao i pomisliti da ću sve ove godine dočekati ovdje u Lewistownu. Još mi uvijek nedostaju (kao i u ranim godinama) moji prijatelji, školski drugovi, učitelji kao i naša lijepa bijela kuća i lijepo dvorište, puno cvijeća i stabala limuna. Svježe voće mi također nedostaje. Kao i Daisy plakala sam tri dana i noći. Mrzila sam ovo mjesto. Čisto ne mogu vjerovati kad se svega toga sada sjetim.«

Hrvatskim su ženama predstojale mnoge promjene za razliku od domovine. Tu su našle male kuće s drvarnicom. Već to bilo je mnogo različitije od lijepe bijele kuće koju su ostavile u Bribiru. U Bribiru su neke kuće bile toliko velike da su u njima živjele i po dvije generacije. Podovi su bili od glatkog kamena i čistih blanjanih dasaka. Bilo je kuću lako održavati čistom. Ovdje su živjeli u maloj dvosobnoj kućici, ili, bolje rečeno baraci, napravljenoj od grubih dasaka. Jedno je dijete reklo: »Ne volim ovu kuću niti izvana niti iznutra, hoću da se vratim doma.« No za Hrvatice ipak nije baš bilo sve tako crno. Način pranja robe u Americi, bio je mnogo lakši nego u domovini. Ovdje su imale velike pocinčane kade i prale su u kući, dok su doma morale ići prati na zajedničko perilo vani i lupati po mokroj robi drvenim peračama. Imati vodu u kući za njih je to bilo najvažnije. Voda se ručno pumpala crpkom, dovedenom iz bunara koji je bio ispod kuhinje. Teško je bilo priviknuti se na štednjake, koji su se ložili drvom i ugljenom. Naučene na otvorenu vatru (ognjište) u domovini, teško su se privikavale na štednja-

ke. Kuhati na štednjaku, pogotovo peći kruh, bilo je skoro nemoguće. Čak je i kuhinjski pribor za njih bio neobičan. Pečenje kruha je bilo najteže, jer se tu zahtijevala visoka i ujednačena temperatura.

Daisy Monkelin je rekla: »Žene u početku jednostavno nisu mogle kontrolirati štednjake da se kruh dobro ispeče, a kruh im je bila najglavnija hrana. Za mrvicu kruha da padne na zemlju bio je grijeh. To bi se onda dignulo, nježno poljubilo i onda pojelo. Kruh se nije nikada bacao.«

Hrvati su po tradiciji vrlo pobožan narod. Osobito žene. Pretežno rimokatolici. Svako jutro prije posla molile bi krunicu. Nedjeljnom misom nisu bile oduševljene jer nisu razumjele obreda (nisu znale engleski). Jezik im je zadavao najveće brige i muke. To nije bilo samo Hrvatima nego i drugim narodnostima, doseljenicima. Stoga su svoje tražili i izvan Lewistowna.

12. veljače 1904. osnovana je organizacija Hrvatsko nacionalno društvo. Počelo je samo s nekoliko članova. Već godine 1911. brojilo je 45 članova, a do 1922. je bilo 76 članova u Lewistownu. Sastanak bi se održavao jedanput mjesečno u kući Vinka Kalafatića. Tu bi raspravljali o zajedničkim problemima, a naročito o jeziku. Jezik je imao veliko značenje. Svojeg hrvatskog jezika nisu zanemarivali, njemu su polagali veliku važnost. Njihova su djeca u školama morala učiti engleski, kod kuće su obavezno morala govoriti hrvatski. Brigu o tome vodili su roditelji, da se održava hrvatska kultura.

Sada o brakovima. Za mladiće obično su se tražile Bribirke, pa iako se ne bi niti poznavali, glavno je bilo da je Bribirka. Riječ su tu imali i roditelji. Ako bi roditelji predložili neku djevojku, sinovi su se s tim slagali. Ponekad, Hrvatice su se tražile i putem dopisivanja. No hrvatske žene su bile sve izoliranije od ostalog društva u Lewistownu. Najveća prepreka im je bio jezik. Samo po koja je govorila koliko-toliko engleski. Uslijed drugih obiteljskih briga nisu imale niti vremena a niti energije da uče engleski jezik. Njihovi su muževi išli s njima u kupovinu i oni su bili prevodioci. Muškarci općenito barem su morali naučiti govoriti ono najosnovnije. Njima je to išlo bolje nego ženama. U međuvremenu poneke bi žene brzo savladale razumijevanje jezika, ali je govoriti bilo mnogo teže. Govor i čitanje u tom kompliciranom jeziku bilo je jako teško. Hrvatice su imale pravo glasa na izborima, jer su automatski bile državljanke Amerike kao i njihovi muževi.

Najnužnije i najosnovnije naučili bi u govoru za usmeni ispit prije dobivanja nacionalnosti (državljanstva). Glasanje na izborima bio je ponos i zadaća državljana. Izbori su se održavali u prisutnosti dvaju sudaca. Jedan je dijelio kuglice, koje su glsno morale pasti u kutiju.

Hrvatski doseljenici u Centralnoj Montani nisu se samo posvetili teškom radu, nego su imali i društvenih veselja. To je obično bilo za vrijeme državnih i drugih praznika a i vjenčanja. Hrvati su voljeli plesove i pjesme, čašicu popiti najviše iznad svega. Obično su pili pivo, viski i vino. Pivo su kupovali u kanticama ili galonima. U bačvici od 10 galona (40 litara) a viski u bocama. Na feštama kao što je Božić, Nova godina, itd., servirali su i suhe smokve. Vino se obično serviralo s domaćim kruhom i drugim obrocima. Vino su pravili svi ovdašnji Hrvati doma. Daisy Monkelin se još i sad sjeća da su veletrgovci vinom slali svoje ljude da nauče kako se na veliko pravi vino za trgovanje u Kaliforniji. Nije prošlo mnogo vremena iza toga, kad su se pojavile i male preše za gnječenje grožđa. Neki su preše i iznajmljivali, ali su ljudi većinom kupovali, da imaju svoje. Hrvati su počeli praviti na veliko

bijelo i crveno vino. Vino bi držali u bačvama od po 200 litara, pa i više. Vino su pravili od crnog tzv. oregon grožđa i još neke druge sorte. Voljeli su piti vino. Za Hrvate je to bila duševna i tjelesna okrepa, a koristilo je i zdravlju. Bribirci su proveli mnoge vesele dane, koji su se često provodili kod Petra Kovačića. Vinko Kalafatić sa svojim društvom zabavljao bi narod s harmonikom, tamburicom, diplama i s još nekim instrumentima. Kod Kalafatića su se između ostalog pravile i tamburice. To se je radilo u zimskim mjesecima.

Starodrevni običaj što su u Lewistown unijeli Hrvati, bio je »mesopust«. na dan mesopusta je bilo veliko slavlje i veselje. Kako je mesopust bio odgovoran za sva zla, sud bi ga osudio na kaznu smrti paljenjem. Mesopustu napravljenom od robe i slame sudio je sudac. Njegov ga advokat nije mogao obraniti od optužbe za sva njegova zlodjela, tako bi ga negdje oko ponoći spalili uz veliko veselje. Napisano u Bribiru i poštom poslano u Ameriku malo prije mesopustskog slavlja došla bi šentencija. Šentenciju je čitao narodu obično Ivan Plovanić, koji je ujedno bio i sudac i branitelj mesopusta. Poslije završetka šentencije narod bi se veselio, pjevao i igrao bribirsko tradicionalno kolo. Kad su mesopusta spalili, nastavili bi veseljem uz čašicu do ranih jutarnjih sati.

Drugi dani koje su slavili bili su Dan sv. Ivana (Ivanje) i Dan sv. Petra (Petrovo), rođendan Amerike, četvrti srpanj, koji se slavi diljem Amerike. To baš nije bilo toliko značajno za Hrvate. Oni su više polagali poštivajući svoje tradicionalne blagdane. Centralna je Montana neke i ukinula, no Ivanju i Petrovo su svi slavili. Ivanja se je slavila 27. prosinca. Na taj bi se dan većina Hrvata našla kod Ivana Plovanića (starijeg) na njegov poziv. On bi gostima spremio večeru, a iza večere, ples u jednoj od njegovih soba. Dan sv. Petra je bio još svečaniji (29. lipanj). Ovdje je pak pozivao Petar Kovačić. Kod njega bi se plesalo, a kako je on bio odličan plesač i stranci bi došli gledati ples. Dan sv. Petra (Petrovo) dolazi iza dugih zimskih dana i slavi se u dobrom raspoloženju.

Kako Hrvati u ono vrijeme nisu imali svojih državnih praznika brzo su prihvatili veliki američki praznik. Rođendan Amerike za njih je bio isto toliko značajan kao i za Amerikance, jer su i oni bili pod čizmom Austro-Ugarske Monarhije, gdje su godinama bili pod diktatom tuđina. Za njih objava nezavisnosti nije bila samo prazna riječ. Poštivali su, jer im je rekao Thomas Jefferson da se svaka tiranija i iskorištavanje mora uništiti. Mnoge od hrvatskih obitelji dolazile bi od mnogobrojne porodice, čije bi nekretnine u oporuci svojih očeva pripadale najstarijem sinu, a sva druga djeca ostajala bi bez nasljedstva. Hrvati grada Lewistowna su bili vjerni svojoj novoj domovini. Mnogi su tražili američko državljanstvo. Stoga su naporno morali učiti jezik da mogu barem položiti usmeni ispit, prije nego bi podnesli molbu za državljanstvo. No i taj skromni »engleski« za njih je bio jako težak. Malo je zidara moglo imalo vladati jezikom usmeno a da i ne govorim pismeno. Zato su morali imati instruktora koji ih je podučavao. Često bi provodili mnoge dane i noći učeći od učitelja a i onih koji su ranije položili ispit.

John Rich, pisar općinskog suda, sam se ponudio da ih uči engleski. Za svoje zalaganje nije tražio nikakvu naknadu. Instrukcije su bile besplatne. Proučavajući te ljude prve u povijesti Lewistowna, samo nekolicina se je mogla isticati u znanju engleskog jezika.

Pokojni Andy Kalafatić je bio prevodilac Hrvatima u svojoj kući kad mu je bilo samo 16 godina.

Oni su pažljivo slušali gosp. Richa koji im je držao obuku. Za Hrvate je iprijevod bio jako težak i zamarajući. No to bi nekako izdržali bez prigovora instruktoru i prevodiocu. Sve je to bilo besplatno.

Hrvati su se rado odazivali izborima na biralištima. Ništa im nije smetalo, niti loše vrijeme, bolest a ni slabe ceste. Ovom narodu, kao ni drugim narodnostima, američka priznanja bila su više nego simbolična.

»Što bi se moglo i očekivati?« pitao je jedan starac kojem se i smrt približavala. Njegova vjera u Ameriku, vječni simbol života, poštenje i razumijevanje, kao i ekonomska očekivanja nisu nikad zatajila.

Izvori i objave

Izvori upoznavanja hrvatskih zidara u Lewistownu protežu se iz usmenih intervjua do opće historije imigranata Jugoslavena imigriranih u Americi. Generalno, od posljednjih ima samo nekoliko značajnijih a istaknuti su: Gerald Gilbert Goworchin. Napisao je »Amerikanci iz Jugoslavije« (Cainsville; U. iz Florida press 1961) a George J. Pipinic, »Hrvatski imigranti u Americi (New York, filozofska čitaonica, 1971. godine). Prve informacije od hrvatskih obitelj i njihove prakse, došle su kod intervjua s autorom između 1969. i 1976. godine. Potom s Daisy Tuss Monkekin, Johnom Plovanićem, Rayom L. Plovanićem, Andy Kalafatićem, Katy Plovanić Wright, Anom Kovačić Tus i Mary Pipinić Zallic te osobnog sjećanja »Lewistownskih Hrvata« nađeno kod Josipa Plovanića. »JEDNA KRATKA POVIJEST NAŠIH OBITELJI« 20. listopada 1907. godine i Valtera Veljačića »MNOGI JUGOSLAVENSKI IMIGRANTI DOŠLI SU IZ BRIBIRA« poslano konferenciji jugoslavenskih starosjedilaca Montane u Great Falls sveučilište, 23. svibnja 1974. godine.

Širenje grada i odluka gradskih starješina nalazi se u: Izvršenje gradske skupštine u Lewistownu, 3. travnja 1899, 5. svibnja 1902, 4. kolovoza 1904. godine, da bi se nastavilo specijalno zasjedanje skupštine od Ferugus County 8. svibnja 1899. godine.

Konačno, najvažnije rasprave između zidara i grada Lewistowna može se pronaći u novinama, uključeno: Fergus County Argus 1898—1913. godine, Lewistown Demokrat 1904—1913. godine. Uz ove koji su već naglašenim intervjuom informirali autora, autor izjavljuje podršku Minnie Paugh iz čitaonice gradskog sveučilišta Montana, Roberta Dunbara, profesora historije u M. S. U. John Opic, profesor historije u Duquaene sveučilištu i urednik revije okoline, koje je uključeno u autorovoj bilješci »Imigranti domaćini Montane«.

Biografija Anne Zellic, autorice ovog rukopisa

Rođena i odgajana oko 10 milja istočno od Lewistowna Anna Zellić iz prve je generacije Hrvata. Njezin pradjed Juraj i prabaka Anna Pipinić, rodom su iz Bribira. Njezina majka Mary Pipinic-Zellic rođena je u Slavonskoj Požegi. Njezin otac pok. Sam Zellic, rođen je u Dvoru na Uni. Pipinići i Zelići nastanili su se u Lewistownu rano u 19. stoljeću i tu stvorili svoj stalni dom. George Pipinic je bio iskusni zidar, no više se je bavio zemljoradnjom. Zana-

tom se je samo bavio povremeno da uz svoj domaći posao zaradi po koji dolar, da si poveća kućni budžet.

Mlada Ana je pohađala školu u Lewistownu i diplomirala iz predmeta američka historija na Čikaškom sveučilištu. U prosvjeti je radila dosta dugo, i to u Montani. Sada radi kao predavač srednje škole u Great Fallsu, Montana. Bila je i asistent prof. Carla F. Kraenzela u Državnom sveučilištu Montane. ali se je i dalje pripremala za daljnje studije. Na Oklahoma sveučilištu slušala je novinarstvo 1955. godine. Kasnije je radila kod dr. R. R. Renni, predsjednika M. S. U. u istraživanjima turizma u Montani. Godinama je bila autor nacionalnog polja za članove američkih djevojaka skauta. Pet je godina bila u Komitetu Gradske skupštine, iz koje je prešla u pripremu novog ustava 1972. godine. Posljednjih godina miss Zellic se je posvetila zaštiti historijskih građevina i aktivni je član Centralnog historijskog udruženja Montane za očuvanje Lewistowna, uključujući i mnoga zdanja, koja su gradili hrvatski zidari.

U Jugoslaviji je bila dva puta, potražila i pronašla svoje podatke o zidarima Lewistowna. Bila je i u Bribiru, Rijeci, Požegi, Dvoru, Zagrebu i Beogradu.